EUGEN PAVEL, *Carte şi tipar la Bălgrad (1567 – 1702)*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001, 380 p. + XXI pl.

Alcătuirea unei adevărate monografii bălgrădene privind tipăriturile apărute în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea este nu numai un act de cultură benefic pentru o anumită optică asupra literaturii noastre religioase vechi, dar şi o realizare originală, întrucât, după ştiinţa noastră, nu există o carte similară privind Braşovul, Sibiul, Clujul sau Oradea, principale centre de iradiere a tiparului din Evul Mediu românesc. De aceea, cartea lui Eugen Pavel e cu atât mai valoroasă, cu cât concentrează informaţia dintr-un singur centru tipografic, neeludând, însă, relaţiile cu alte centre mai apropiate sau mai îndepărtate, împlinind, indirect, şi o imagine a periplului unor personalităţi care s-au manifestat şi la Bălgrad sau numai la Bălgrad. Este cazul multora dintre tipografii de aici, printre care şi acela al lui Coresi care, după debutul braşovean, se pare că activează, ca tipograf, şi la Bălgrad (locul apariţiei *Cazaniei I* nu e notat, dar, după o argumentare strânsă, se concede că ar fi fost tipărită în capitala principatului Transilvaniei); de asemenea, sunt analizaţi Lorinţ, popa Dobre, mesagerul Basarabilor, ieromonahul Silvestru, Ştefan din Ohrida, activ în tipografiile din Govora şi Câmpulung, Martin Maior din Braşov cu *Biblia mică*, prezenţă dinamică, la Bălgrad, între 1647 şi 1658, apoi Daniil, Iosif, Chiriac Moldoveanul şi nu mai puţin celebrul Mihai Iştvanovici, supraintitulat „tipograful literat". Venit din Ungrovlahia (Râmnic), unde ucenicise pe lângă Antim Ivireanul şi apoi, la solicitarea lui Atanasie Anghel, se strămută la Bălgrad, acesta a tipărit, mai întâi, o carte de instruire a copiilor, *Bucoavna*, pentru a fi celebru cu *Chiriacodromionul* din 1699. Dintre tipografii autohtoni (din Ardeal sau chiar din Bălgrad), amintim, în primul rând, pe Simion Ştefan, adnotat pe fila 192 a *Noului Testament*, alături de Gheorghe Rusu din Sibiel şi de logofătul Dumitru, pe Ioan Zoba din Vinţ sau pe traducătorul *Pâinii pruncilor*, Duma Ianăş. Deoarece tipograful acestei ultime lucrări a rămas necunoscut, s-a încercat atribuirea tipăririi lui Mihai Iştvanovici sau unui alt localnic, Nicolae.

Această perspectivă asupra activităţii tipografice are consecinţe în planul aprofundării unor probleme privind cărţile noastre vechi, precum: examinarea atentă a tuturor elementelor ce ţin de cartea tipărită (filigranul hârtiei, caracterele tipografice, ornamentele, stemele etc.), pentru localizarea unor texte rămase, în urma a numeroase discuţii, încă în derută (e cazul *Cazaniei I* a lui Coresi), studierea tehnicii şi artei tiparului, în care autorul lucrării de faţă se dovedeşte foarte informat, precum şi a textelor complementare – prefeţe, epiloguri –, de mare importanţă pentru realitatea limbii epocii, ca şi cercetarea comparativă a unor texte pentru evidenţierea posterităţii tipăriturilor bălgrădene, încheind cu o examinare atentă a evoluţiei normelor literare, prin analiza particularităţilor lingvistice.

Meritorie ni se pare, în capitolul I, departajarea tipăriturilor ortodoxe de cele de inspiraţie protestantă, ca, de exemplu, *Catehismul calvinesc* (1648) sau *Biblia mică*, scrise cu litere latine, în ortografie maghiară, precum şi *Scutul Catichizmuşului* (1656), cu caractere chirilice.

Cât priveşte textele complementare, cărora li se dedică un întreg capitol (al III-lea), pe lângă faptul că sunt reproduse în întregime într-o transcriere interpretativă, sunt comentate din punctul de vedere al conţinutului, destul de stereotip, de altfel, ca organizare (*invocaţia* faţă de Dumnezeu, *dedicaţia* şi *salutaţia*), dar şi din punctul de vedere al disociaţiilor relativ la filiaţia şi paternitatea prefeţelor şi a epilogurilor analizate. Comentariul autorului este apropriat fiecărui text complementar, sesizându-se caracterul retoric specific epocii, elemente de stilistică funcţională – relevarea stilului didactic – etc. (vezi, în acest sens, aprecierile faţă de predosloviile *Noului Testament*). Observaţiile asupra acestor texte se referă şi la atmosfera, ca şi la deschiderea ştiinţifică a capitalei princiare, unde nu este exclus să se fi cunoscut lucrări ale lui F. C. Baumeister, E. Goblot sau Francis Bacon (la care apare celebra comparaţie a cuvintelor cu banii, ce este reluată în Predoslovia a II-a a *Noului Testament*). Atenta observaţie a predosloviilor scoate în evidenţă atât originalitatea unora, cât şi prelucrarea, după diverse izvoare, a altora (de exemplu, prima predoslovie de la *Cărare pre scurt...* a lui Ioan Zoba din Vinţ).

De o mare acribie filologică şi un mare efort ştiinţific ni se pare capitolul al IV-lea, intitulat *Disociaţii filologice. Modele şi izvoare. Posteritatea tipăriturilor de la Bălgrad*. Filologul clujean

BDD-R6 © 2004-2005 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:04:05 UTC)

face un tur de forţă, punând în paralel texte, care denotă filiaţii între ele, cu altele care sunt divergente din acest punct de vedere. Este de apreciat siguranţa cu care e condusă argumentarea pentru compararea *Apostolului* lui Coresi cu *Cazania I* a aceluiaşi, textul, în intimitatea lui, manifestând divergenţe demonstrate. Cât priveşte *Evanghelia cu învăţătură* (1641), primul text românesc localizat sigur la Bălgrad, şi *Cazania a II-a* a lui Coresi, aici fidelitatea e maximă şi nu mai necesita comparaţia. Oprindu-se asupra *Noului Testament*, autorul dovedeşte şi multă prudenţă în a da crezare celor afirmate de ieromonahul Silvestru în predoslovie, şi anume izvorul grecesc, argumentând că e posibil şi unul slavon, precum şi o versiune a lui Coresi. În ce priveşte sursa latină, autorul demontează precis aserţiunile Mariei Rădulescu şi ale lui Gabriel Ţepelea că la baza *Noului Testament* ar fi stat una singură, cea a lui Erasm de Rotterdam, cu glosele lui Mathias Flacius Illyricus (Francowitz) apărute la Basel, în 1570. Eugen Pavel prezintă şi alte izvoare latine, relevate parţial şi de cercetătorul clujean Alin Mihai Gherman, cu aserţiunile de rigoare, în final concedând pentru o ediţie a *Bibliei* greco-latine, în care izvorul latin aparţine lui Théodore de Bèze.

Un loc aparte în discursul argumentativ al lui E. Pavel îl ocupă valorizarea gloselor *Noului Testament*, care, după Domnia Sa, nu sunt simple explicitări semantice, ca într-un dicţionar, ci, prin extinderea seriilor sinonimice, a informaţiilor de ordin enciclopedic sau dogmatic, devin un aparat critic, în fond, cu variante de traducere, o primă încercare de punere în operă a metodei criticii de text.

Ultimul capitol al cărţii, intitulat *Evoluţia normelor literare în tipăriturile bălgrădene. Particularităţi lingvistice,* ia în considerare 12 cărţi bălgrădene, unele neavând „tranşată" localitatea în care s-au tradus (*Cazania I* şi *Molitvenicul* lui Coresi sau *Culegerea de rugăciuni* de la 1639 – 1640), autorul aproximând configuraţia variantei literare sud-vest ardelene prin descrierea trăsăturilor fonetice, morfologice şi lexicale specifice. Notarea şi explicarea formelor este, în general, corectă, dar se pierde din vedere aspectul general al secolului al XVII-lea, şi anume ceea ce remarca cu bună ştiinţă Ion Gheţie în *Baza dialectală a românei literare* (1975), că, în acest secol, se observă o apropiere a normei de grai, în fond o abandonare a normei supradialectale, iniţiată de Coresi. De aici, uneori, prezentarea fenomenelor este ambiguă, iar comentariile lipsind, lasă loc la confuzii. De aceea sugerăm ca, la o nouă ediţie a cărţii, să se aibă în vedere mai multe aspecte.

La p. 269 se afirmă că *„a* protonic apare izolat în *macar* (NT [3]^{r} / 25), faţă de formele majoritare *măcară".* Fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* este specific nordului (nordul Ardealului şi al Moldovei) şi, prin urmare, forma *macar* ar putea fi o transcriere din consultarea vechilor versiuni româneşti ale *Noului Testament* (textele maramureşene consultate de Coresi şi apoi perpetuate prin el şi de ceilalţi). La p. 271 se notează că „*e* medial nu a evoluat la *ă* în *Dumnezău* (NT 97^{r} /1)". Dar niciodată acest *e* medial nu s-a deschis la *ă*, neavând condiţii de deschidere, iar fonetisme ca *Dumnăzău / Dumnădzău* n-au fost atestate. Exprimarea corectă în cazul menţinerii lui *e* din: *bucenaţi*, *cumenecătură* etc. (p. 272) e că păstrează forma etimologică. La p. 273: forma *arbure* este etimologică, nu pentru că *u* e păstrat (latinescul *arborem*), ci pentru că este un fonetism evoluat normal de la un *o* neaccentuat (forma *arbure* apare şi în *Psaltirea Hurmuzaki* şi în texte din secolul al XVI-lea, dar şi în cele din secolul următor). Explicaţia anticipării elementului palatal în cuvinte ca: *pâine, câine, mâine* şi *mâini* este greşită, pentru că, de fapt, avem de-a face cu anticiparea desinenţei de plural *i*, formă care apoi s-a extins şi la singular; deci evoluţia este: *câni* > *câini* > *câine* (N.B.: la p. 329 se vorbeşte de diftongarea lui *î* în aceleaşi condiţii, ceea ce este cel puţin ciudat). Pe aceeaşi pagină se menţionează că diftongul *ea* este în poziţie moale în cuvintele: *adevereaşte*, *beaţi*, când, în realitate, e vorba fie de un arhaism grafic, fie de o metafonie conservată, care nu a revenit la monoftong. La p. 277 nu se recunoaşte consoana labiodentală palatalizată *f* evoluată la *h*, în compania iotului în cuvinte ca: *hi, hierbinţeală, hiiare* etc., apărută sporadic în secolul al XVII-lea în Transilvania (ea este caracteristică mai ales nordului). La p. 278 se afirmă greşit că *d* + *e*, *i* latin ar da africata *dz*. De fapt, este vorba de un *e* scurt latin accentuat care se diftonghează la *ie*, dezvoltând un iot, şi abia acesta alterează consoana *d* la *dz*. La p. 284: substantivul *uşea* (< lat. *ustia*) nu e de declinarea a treia; de asemenea, formele *nor*, *sor* pentru *noră*, *soră* nu sunt particulare, cum afirmă autorul, ci forme etimologice din lat. *nurus* (declinarea a IV-a) şi lat. *soror* (declinarea a III-a), care abia mai apoi s-au adaptat la sistemul morfologic al femininelor de declinarea I. La p. 285: *marmure* este chiar forma care circula în epocă, de asemenea, etimologică (< lat. *mármorem*). La p. 286 nu este

BDD-R6 © 2004-2005 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:04:05 UTC)

vorba de păstrare sau respingere a desinenţei la substantivul feminin de la G.-D., ci de aglutinarea articolului la forma neflexionată sau cea flexionată a substantivelor (*legeei* şi *casii*). Mai subliniem că forma invariabilă a articolului posesiv genitival *a* este specifică graiurilor nordice, de unde provin unele texte (p. 288); în encliză, e imposibilă păstrarea lui *î* protetic la pronumele personal şi cel reflexiv (p. 288).

Considerarea morfemului *pre* pentru genul personal ca prepoziţie ni se pare nu o scăpare, ci o falsă analiză (p. 289), ca şi afirmaţia că particula *-şi* apare numai la pronumele de întărire, când, de fapt, ea apare la aproape toate pronumele (demonstrative de identificare, personale, nehotărâte), dar şi la adverbe. Genitivele pronumelor personale (*lui, ei, lor*) nu sunt urmaşele lui *ille*, ci ale lui *illui*, *illaei*, respectiv *illorum* sau, pe scurt, ale lui *illus*, *illa, illi, illae* flexionate, din latina populară (p. 289). Pronumele relativ nu are formele variabile *carele, carea, carii*, ci acestea sunt forme articulate cu articol hotărât (p. 290). Ar trebui revăzută exprimarea de la p. 291, după care numeralul ordinal ar avea forme „terminate în *-lea*". Acel *le, lu* sunt articole hotărâte , iar *-l(u)* nu e „finala", ci articolul hotărât, ca în forma *patrul*. La verbe, forma *să gioară* (p. 291) este etimologică, iar nu analogică, cum se afirmă; iar, la perfectul simplu, nu se indică formele sigmatice, pentru a fi departajate de celelalte încă viabile în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Mai-mult-ca-perfectul *au fost căzuţi* e cunoscut ca formă perifrastică, iar nu analitică, aşa cum se afirmă la p. 292; mai-mult-ca-perfectul condiţional este greu de acceptat, dacă nu recunoaştem din nou forma perifrastică a lui (p. 294). Desigur, unele dintre aceste scăpări pot fi uşor remediate, iar comentariul lor ar trebui extins.

Convingerea autorului converge spre existenţa unei variante literare de contact sud-vest ardelene, aflată sub presiunea unei variante muntene şi a alteia bănăţean-hunedorene. De fapt, ideea a mai fost vehiculată cu privire la secolul al XVI-lea de către profesorul ieşean Gavril Istrate, cu o mică deplasare spre vest (Orăştie), acolo unde apare *Palia*.

O pagină de concluzii bine articulate şi judicios generalizate, la care subscriem fără rezerve, mai cu seamă că ele au fost întrevăzute şi de alţi cercetători (Ion Gheţie), încheie această lucrare de istorie şi filologie a textelor bălgrădene şi nu mai puţin un studiu lingvistic, realizat cu multă dăruire şi aplecare filologică de către Eugen Pavel, adevărat pionier în elaborarea unor opere de o asemenea manieră şi de o asemenea adâncime.

ELENA DRAGOŞ
Universitatea „Babeş-Bolyai"
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31

Notă

Sugestiile pe care ni le face doamna Elena Dragoş în finalul recenziei, altfel în multe privinţe pertinentă, impun câteva precizări din partea noastră, cu toată poziţia ingrată în care se poate situa astfel un autor recenzat. Ne miră din capul locului reproşul care ni se aduce privind ignorarea raportului dintre normă şi grai, din moment ce tocmai oscilaţiile pe care le-a cunoscut varianta literară locală, în confruntarea dintre tradiţie şi inovaţie, dintre norma ideală şi cea uzuală, sunt urmărite din această perspectivă, fundamentată de Ion Gheţie. Reluăm punctual unele dintre aspectele puse în discuţie. Am susţinut, aşadar, motivat, că *e* aton medial nu a evoluat la *ă*, prin asimilare vocalică, forme ca *Dumnăzău / Dumnădzău* fiind atestate însă în *Psaltirea Voroneţeană*, textele măhăcene, *Fragmentul Todorescu, Psaltirea de-nţăles* a lui Dosoftei şi în *Biblia de la Bucureşti*. A se vedea, în acest sens, şi Gheţie–Mareş, GD, p. 83-84; Gheţie, BD, p. 103, iar, mai recent, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 – 1780)*, Bucureşti, 1997 (abreviată, în continuare, ÎLRLEV), p. 89; 296. În ceea ce priveşte explicarea unor forme precum *câine, (poi)mâine, mâini* (pl. lui *mână*), *pâine* prin apariţia lui *i* epentetic ca urmare a anticipării elementului palatal din silaba următoare, am împărtăşit

BDD-R6 © 2004-2005 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:04:05 UTC)

opinia vehiculată în studiile clasice de istorie a limbii române şi, respectiv, a limbii române literare (A. Lambrior, în „Romania", IX, 1881, p. 100; Gheţie–Mareş, GD, p. 102; Gheţie, BD, p. 111; ÎLRLEV, p. 96); cf. aici şi motivaţia lui O. Densusianu (HLR, II, p. 16) referitoare la rezonanţa în silaba precedentă a terminaţiei *-i* a pluralului; în acelaşi context, am vorbit despre „diftongarea" lui *â* (N.B.: între ghilimele) în consonanţă cu opiniile menţionate (vezi şi Rosetti, ILR[3], p. 363). Înregistrarea şi explicarea unor fenomene lingvistice, prezente în tipăriturile de la Bălgrad, nu au fost însoţite, în general, de comentarii detaliate, întrucât acestea apar, *in extenso*, în lucrările de referinţă citate, studiul nostru având un caracter aplicat, şi nu unul teoretic. Problemele de grafie pe care le presupune, de pildă, diftongul *-eá-* în poziţie moale sunt cunoscute (ÎLRLEV, p. 98; 303), dar fenomenul nu este eludat dintre fonetismele posibile. Observaţia potrivit căreia „nu se recunoaşte consoana labiodentală *f* evoluată la *h*, în compania iotului" este anulată de formularea noastră concisă: „Labiodentala *f* a evoluat la *h'* în unele cazuri" (p. 277). În privinţa dubletelor de tipul *uşe – uşă*, am consemnat coexistenţa primei forme de declinarea a III-a, caracteristică textelor sudice, cu forma de declinarea I, cu *ş* dur, specifică textelor nordice, cărora nu etimonul le-a impus încadrarea în sistemul morfologic al limbii române (vezi şi ÎLRLEV, p. 320). Situaţiile de flexiune nominală descrise de noi la p. 286-287 surprind tendinţa de unificare a paradigmelor substantivelor feminine prin modificarea grupului desinenţă + articol hotărât: *-eei* > *-ei, -ii, -iei* > *-ii, -ei* (ÎLRLEV, p. 325). Pronumele şi adjectivele relativ-interogative articulate *carele, carile, carii, carea* sunt considerate variabile în raport cu forma invariabilă *care* (ÎLRLEV, p. 129; 331). Aşa cum am afirmat (p. 292), mai-mult-ca-perfectul *au fost căzuţi* este o formă perifrastică şi, implicit, analitică, în opoziţie cu forma sintetică (*căzuseră*). În fine, forma de conjunctiv prezent *să gioară* a verbului *a jura* nu este etimologică, ci analogică (vezi Puşcariu, LR, II, p. 261-262; Gheţie, BD, p. 168; ÎLRLEV, p. 336), iar formelor verbale supracompuse de tipul condiţionalului mai-mult-ca-perfect li se recunoaşte regimul de sine stătător (ÎLRLEV, p. 341). Am analizat apoi prepoziţia *p(r)e* cu valoarea de morfem al acuzativului-obiect direct, respectiv ca element introductiv al genului personal (Rosetti, ILR[3], p. 599; L. Onu, în *Recueil d'études romanes*, p. 187-209; ÎLRLEV, p. 151). În acelaşi loc (p. 289), pornind de la forme precum *eişi, loruş* etc., am afirmat textual că „derivatele cu *-şi* au aceeaşi funcţie ca formele primare sau ca pronumele de întărire" şi nicidecum că „particula *-şi* apare numai la pronumele de întărire". Fără a epuiza paleta observaţiilor ce comportă amendamente, vom mai spune doar că ideea existenţei în secolul al XVII-lea a unei variante literare de contact sud-vest-ardeleneşti, aflată sub presiunea variantei bănăţeano-hunedorene şi a celei muntene, nu poate fi pusă în legătură cu teoria prolixă a lui G. Istrate privind localizarea textelor vechi în sudul Transilvaniei, între Braşov şi Orăştie, cu prelungiri spre Banat – Crişana.

EUGEN PAVEL
Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu"
Cluj-Napoca, str. E. Racoviţă, 21

DANA BUCERZAN, *Ion Vinea. O abordare semantic-textuală a creaţiei poetice.* Postfaţă de Carmen Vlad, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001, 279 p.

Deşi valoarea liricii lui Ion Vinea a fost de timpuriu recunoscută, stilul său poetic a fost foarte puţin studiat, rămânând aproape ignorat de către lingvişti. Explicaţia ar fi poate nu doar destinul nefericit al scriitorului în perioada postbelică, ci şi dificultatea de a surprinde multitudinea faţetelor pe care o prezintă creaţia lui, de natură să descurajeze o astfel de tentativă, iar cel dintâi merit al lucrării este tocmai obiectul cercetării – poezia acestui mare nedreptăţit.

BDD-R6 © 2004-2005 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:04:05 UTC)